

Тібо присвячує себе служінню людям як учений, як лікар, то Жак бере безпосередню участь у боротьбі за їхнє звільнення.

Отож, на прикладі системи персонажів роману "Родина Тібо" М. дю Гара можна пересвідчитися, що це не лише "родинний роман" й історія французького суспільства початку ХХ століття, сприйнята через долі Оскара, Антуана і Жака Тібо, а водночас серйозний антропологічний аналіз крізь призму історичних подій у Франції напередодні Першої світової війни. Ми простежуємо еволюцію образів дійових осіб роману як знаменну естафету, передану майбутньому поколінню, як заклик до самовдосконалення, копіткої роботи над собою і втіленням власних ідей, заради ствердження гуманізму та прогресу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Л.Г. Французская литература (1917-1957). - М.: Изд-во МГУ, 1959. - С.137-158.
2. Балашова Т.В. Писатели Франции о литературе. - М.: Прогресс, 1978. - С.170-191.
3. Гурина Т.Л. Образ героя - образ времени (образ Антуана Тибо и идейно-художественные поиски нового героя в романе Р.М.дю Гара "Семья Тибо"). - Воронеж, 1984. - С.107-117.
4. Гурина Т.Л. Роже Мартен дю Гар в борьбе за реализм // Уч. зап. Борисоглебского пед. ин-та. - 1962. - Вып. № 6. - С.81-145.
5. Кирнозе З.М. Проблема характера в зарубежной литературе. - Свердловск. - 1985. - С.66-73.
6. Наркирьер Ф.С. От Монтеля до Арагона. - М.: Радуга, 1983. - С.406-418.
7. Наркирьер Ф.С. От Роллана до Моруа (Этюды о французских писателях). - М.: Сов. писатель, 1990. - 384 с.
8. Реизов Б.Г. Творчество Флобера. - М.: Правда, 1955. - 215 с.
9. Роже Мартен дю Гар .Семья Тибо. - Т. 1. Пер. с фр., вступ. ст. Е. Гальпериной; Прим. И. Подгаецкой. - М.: Правда, 1987. - 640 с.
10. Роже Мартен дю Гар. Семья Тибо. - Т. 2. Пер. с фр. Прим. И. Подгаецкой и М.Машкина. - М.: Правда, 1987. - 656 с.
11. Роже Мартен дю Гар. Семья Тибо. - Т. 3. Пер. с фр. Прим. М.Машкина. - М.: Правда, 1987. - 736 с.
12. Фокс Р.А. Роман и народ. - М.: Правда 1960. - С.152.
13. Thibaudet A. Reflexions sur la litterature. - Paris, 1938. - 365 p.

Світлана БОРОДИЦА

© 2008

ПСИХОЛОГІЯ "КРИЗОВИХ СТАНІВ" У РОМАНІ-ЕПОПЕЇ "СЕСТРИ РІЧИНСЬКІ" І.ВІЛЬДЕ

У західноукраїнській літературі 30-40-х років ХХ ст. спостерігається полігенетичний шлях розвитку роману: через "циклізацію" прози, через повість, стилізований короткий роман до великих епічних форм. На часі - поява складної романної структури, де б народне життя осягалось як процес, в безперервному розвитку і динаміці. Ірина Вільде у 1931 році писала: "...новий підхід до тої чи іншої проблеми, нова форма вислову, освітлення з ненадійного боку - от це поле, де може ще письменник виявити свою оригінальність... Зміст - другорядна річ, головне - оригінальна форма" [1; 11.]. Поєднання західноєвропейської модерністської літературної естетики з традиціями класичного роману у "Сестрах Річинських" знайшло неповторно-самобутнє втілення і стало прикметною ознакою поетики І.Вільде.

Роман-епопея "Сестри Річинські" публікувався окремими фрагментами - розділами в газетах і журналах починаючи з 1934 року ("Кар'єра", 1934; "Дівчина з м'ячем", 1949). Поява в західноукраїнській літературі великих епічних форм доводить прагнення письменників до більш глибокого та ґрунтового реалістичного аналізу дійсності, до зображення народного життя у розмаїтті його форм, граней, тенденцій. Жанр роману-епопеї складний і трактується Д.Чалим як "поняття системне, цілий комплекс компонентів, які в своїй художній єдності, починаючи від об'єкта зображення, сюжету, композиції, портрета, пейзажу, історичних і видуманих героїв аж до окремих деталей, являють собою художнє ціле" [9; 6.].

Ще в другій половині ХІХ ст. Л.Толстой здійснив художнє відкриття, яке вимагало нових жанрових рамок. Його роман-епопея "Війна і мир" (1867-1869) вперше поєднав повісткування про

події загальнонаціонального значення і розповідь про долі людей, картини характерів і широку панораму європейського життя, зображення ходу історії і філософські роздуми. У творі органічно синтезувалися небачений раніше розмах епічної нарації з глибиною проникнення у складний і часто суперечливий внутрішній світ героїв. Услід за "Війною і миром" Л.Толстого, з'явилися "Будденброки" (1900) Т.Манна, "Сім'я Тібо" (1922-1940) М.дю Гара і "Сага про Форсайтів" (1906–1927) Дж.Голсуорсі, які утвердили новий тип роману у світовій літературі. Зокрема, своєрідною є композиція форсайтівського циклу. Дж.Голсуорсі, розширивши традиційний жанр сімейної хроніки до жанру роману-епопеї, вписав життя однієї сім'ї в історію Англії кінця ХІХ - початку ХХ ст. "В основі композиції трилогії про Форсайтів лежить принцип завершеності, замкнутості і сюжетотворення таких повістувальних одиниць, як абзац, глава, роман, що допомогло письменнику всебічно розкрити кожний образ, дозволило непомітно для читача ввести порівняно більшу кількість персонажів"[4; 161.].

І.Вільде як майстер соціально-психологічного роману використала традиції європейського сімейного роману, який досліджував життя кількох поколінь роду. Серед її улюблених авторів була польська літераторка М.Домбровська, вершиною творчості котрої стала тетралогія "Ночі і дні" (1932-1934). Будучи своєрідною родинною хронікою, твір відтворює історію трьох поколінь шляхетської сім'ї, історію її занепаду і разом з тим відходу кращих представників шляхти від її моралі і традицій. Сімейна хроніка під пером М.Домбровської переросла в роман-епопею, де через індивідуальні долі героїв осмислюються процеси соціального, духовного життя Польщі досліджуваної письменницею епохи. Близчим І.Вільде був художній світ У.Самчука, який у "Волині" сягнув класичних вершин жанру роману-епопеї. Традиційні жанрові дефініції: роман сімейно-побутовий, соціально-психологічний, філософський, історичний, - не охоплювали всього багатства змісту, не передавали суті його новаторства. Роман-епопея "Сестри Річинські", самобутній за змістом, був новим і за художньою структурою, оскільки забезпечив утвердження національного роману-епопеї.

Це роман поколінь, в якому простежується розвиток національної самосвідомості з покоління в покоління. Виростаючи з сім'ї та роду, роман-епопея І.Вільде розкриває механізми виникнення і руйнування "ментального поля нації", "особливостей світоставлення даного етносу" [6; 310 -315.]. Тому в центрі обсервації автора - розпад роду ("Будденброки" (1900) Т. Манна, "Ночі і дні" (1932 - 1934) М. Домбровської, "Сім'я Тібо" (1922 - 1940) М. дю Гара та ін.), у процесі якого руйнується органічний зв'язок поколінь у межах української родини в напружених подіях початку ХХ ст. І.Вільде пішла за традицією європейського "сімейного" роману - дослідила історію падіння сім'ї Аркадія Річинського. На думку В.Качкана, твір письменниці, "як своєрідна сімейна хроніка, своїм епічним розмахом дещо нагадує серію романів "Ругон-Маккари" Еміля Золя і зацікавлює передусім не конкретикою містечкового побутовізму, а філософсько-соціальними проблемами, суспільно-політичним змістом" [6; 85.].

У романі-епопеї "Сестри Річинські" І.Вільде концептуалізувала жіночу стать: образи героїнь репрезентують різні концепції особистості жінки, проблематизуючи її гендерну ідентичність. За спрямованістю на інший спосіб самопочування жінки порівняно з чоловіком цей твір прочитується у межах сучасного фемінізму (постфемінізму), який актуалізує "плюральність жіночої суб'єктивності". Наукові дослідження В.Агеєвої, Т.Гундорової, Н.Зборовської, С.Павличко відновили тяглість традиції жіночої літературної творчості, в яку вписується проза І.Вільде.

Письменниця зобразила своїх героїв у "катастрофічних умовах", щоб дослідити справжню сутність людини. Вона вважала, що "у нормальних умовах люди здебільшого всі нормальні, а от у біді, наприклад, кожний проявляє себе по-різному" [2; 533.]. Авторка сконцентрувала увагу на болючих процесах входження п'яток сестер у самостійне життя. Як у калейдоскопі, змінюються розповіді про кожну з панянок Річинських. Однак твір не розпадається на окремі частини, демонструючи композиційну єдність і структурну збалансованість. У результаті постав роман-епопея - монументальний твір епічного характеру, в якому авторка втілила власне об'єктивне "прочитання" світу і манеру письма, продемонструвавши філософську глибину, своєрідність психологічного аналізу, масштабність охоплення суспільства і часу.

Ірина Вільде здійснила на офіційному рівні (твір був нагороджений Шевченківською премією) деконструкцію соціалістичних жіночих стереотипів, обравши гендерну, а не соціально-політичну доміную для витворення авторського художнього світу: жіночі персонажі роману-епопеї презентують різні моделі жіночого досвіду, які розгортаються після родинної трагедії -

смерті батька - отця Аркадія Річинського. Ця подія спричинила психологічний "зсув" у свідомості героїнь, змінивши буттєву перспективу жіночого існування: "В житті... настала цікава зміна: уява стала... дійсним життям, а дійсність - уявою" [3; Т.1; 465].

І.Вільде реалізувала "символіко-міфологічний" тип психологізму, орієнтований на синтетичне відтворення внутрішнього життя героїнь за допомогою умовних форм (міфу, фольклорних образів, фантастики), "сумарно-позначальну" форму психологічного вираження (сни, марення, галюцинації), що сприяло розкриттю діалектики почуттів персонажів.

Світ, який відкривають знову доньки отця Річинського, їм незнайомий, а, отже, чужий. Очевидно, тому жіночі постаті наділені вольовою домінантою. Слава самостійно влаштовує своє життя, Неля одружується з націоналістом, засудженим на довічне ув'язнення, Ольга - з комуністом. Приватне буття героїнь розкривається майже до межі одвертості, зумовлює активний процес сублимації жіночої енергії у професійній сфері та громадській діяльності. Досвід кожної з сестер відмінний від материнського буття: у досвіді Олени Річинської переважало цілковите підкорення чоловічому праву і волі глави сімейства, а досвід доньок презентує множину іпостасей чоловіка: рівноправного партнера (Бронко Завадка), слабкого й упокороного обставинами (Север Мажарин), циніка й пристосуванця (Філько Безбородько). Але завжди множинність чоловічих облич упорядковується за принципом бінарних опозицій.

Водночас у тексті роману-епопеї під впливом жіночого письма О.Кобилянської і Лесі Українки чітко окреслилася опозиція "сильна жінка - слабкий чоловік". Так, одна з героїнь говорить: "Поza домом я увійшла у душевний конфлікт з ... Ольгою Кобилянською. А я ж її обожнювала і обожнюю! Її твори розвинули в мені "жіночу гордість" так, що я поставила завишені вимоги до того, кого любила. .. Я послухала Наталки Верковичівни, а тепер каюся. ... Чи не помилкова ця думка відкидати людину від себе тільки тому, що природа створила її слабшу духом і вона по самому склад своєї натури не може бути інакшою? Чи не доцільніше було б, коли б "сильні" брали на себе добровільний, за велінням серця, обов'язок тягти слабших?" [3; Т.3; 745].

Т. Гундорова зазначає, що О. Кобилянська маркувала модерну українську свідомість через втрату родинних зв'язків [5; 16]. І. Вільде реалізувала мотив розпаду родини як основу для народження нової жіночої ідентичності - самототожності. Це зумовило появу нової концепції особистості жінки - особливого типу героїні, емансипованої й духовно стійкої, яка, по суті, продовжила галерею сильних жінок у творах Лесі Українки та Ольги Кобилянської. Концепція "мислячої жінки" закономірно призвела до філософізації та інтелектуалізації жіночої прози І.Вільде. У композиції твору зросла вага рефлексій, роздумів, звернених до універсальних проблем людського буття: добра і зла, страждання, життя і смерті, свободи тощо. Письменниця у цій площині загострила гендерну проблематику, "зіштовхуючи" між собою різні типи жіночої поведінки: емансипована героїня, "патріархальна жінка", "жінка-берегиня".

У будь-яких життєвих ситуаціях жіноче "Я" - реальна динамічна сутність, активна особистість у конкретних обставинах, які пропонує їй життя. У романі-епопеї це часто ті ситуації, в яких вона засвоює щось важливе, робить наступний крок на шляху саморозвитку, самотворення. Найглибиннішою сутністю особистості, її душею є самість (К.Г.Юнг) як найпотаємніший і найістотніший центр, що інтегрує психічне життя, усі аспекти індивідуальності. Самість концентрує потенціал особистісного зростання, енергію самотворення, стимулює динаміку життя завдяки органічному прагненню існувати, бути. У цьому І.Вільде шукала і знаходила мотиваційні ресурси, що забезпечують особистісне зростання, особистісну ідентичність, джерела позитивних рис, якостей, здібностей, обдаровань. Голос людського ества скеровує вчинки, що важливо, у межових, екзистенціальних ситуаціях. Тільки страшне горе у сім'ї - втрата найдорожчої людини - умить змінило все навколо, увиразнивши найголовніші життєві цінності, найзаповітніші мрії, справжні бажання. І тоді те, навколо чого вирувало життя панянок Річинських, стало нікому не потрібною метушнею, а те, про що нібито й ніколи не думалося, постало у всій величі як справжній сенс існування: "Єдиним достовірним мірилом, чутким, прецезійним годинником в цій матерії може бути тільки людське серце. Воно одно з надзвичайною чіткістю і акуратністю вимірює довгі і короткі секунди нашого життя тоді, коли бездушний механізм вибиває всі під одну мірку" [3; Т.3; 124].

Розвиваючись, особистість постійно створює свій життєвий світ, структуруючи зовнішню дійсність відповідно до внутрішньої. Саме вона зі своїми планами та установками, потребами та несвідомими імпульсами визначає ракурс, в якому людина бачить зовнішній світ, орієнтується у ньому, пристосовується до життя. І.Вільде - тонкий психолог мислила життєвий світ як певну

концептуальну модель багатовимірного відображення реальності, описуючи її за допомогою різних міфологічних і символічних образів, знаків. Тому світ у романі-епопеї конструювався у процесі саморозгортання особистості, наростання суб'єктності, у процесі чого складна взаємодія біологічних, психологічних і соціальних детермінант розвитку, їхній взаємовплив визначили траєкторію життєвого шляху Олени, Ольги, Зоні, Нелі, Катерини, Слави Річинських. Зовнішні детермінанти їх буття опосередковувалися специфікою внутрішньої структури, індивідуалізувалися, втрачаючи універсально-безликий характер. Так, Ольгу супроводжує "яблуневоцвітний", рожевий колір, що свідчить про душевну рівновагу і розсудливість, Зоня, "мов живе срібло, сяjala всюди і, здавалось, була всіх і нічия" [3; Т.1; 384], Слава - "конопля у цвіту" (Орест Білінський) - "простує крізь життя з високо піднесеною головою" [3; Т.1; 309], Катерина з хитрими зеленими очима і веснянкуватим темним обличчям була лицемірною і вольовою, самовпевненою і жорстокою. Кожна з них проходить процес становлення, у якому бере на себе відповідальність за своє існування. На різних вікових етапах вони відчувають, як змінюється їх життя завдяки сприятливим або, навпаки, руйнівним зовнішнім обставинам.

Як вважав К.Г.Юнг, активність особистості - це результат загальної психічної енергії, що підкорюється головним динамічним законам - прогресії та регресії. Прогресія зумовлює пристосування до умов зовнішнього життя особистості, а регресія - до внутрішнього життя. Обидва процеси взаємопов'язані і однаковою мірою необхідні, оскільки людина не може адекватно реагувати на зовнішні чинники, якщо вона не перебуває у гармонії з собою.

Глибинні потреби в істині, добрі, красі, любові як найзначущі потенції людини створюють її глибинне сутнісне ядро. Навіть найнесприятливіші умови життя не спроможні остаточно зупинити, істотним чином загальмувати людський рух уперед. У людини завжди є вибір, здатний змінити смисложиттєві орієнтації - це вибір траєкторії життєвого шляху, подальшого напрямку самостворення. Якщо людина уникає вибору, не робить його вчасно, вона потрапляє у кризову життєву ситуацію, яка примушує її опинитись перед цим же вибором, але вже у максимально загостреній, екстремальній формі. Криза вимагає розгорнутого, аргументованого, усвідомленого розв'язання смисложиттєвого завдання, яке у буденності відбувається найчастіше згорнуто, неструктуровано.

Самодетермінацію особистісного розвитку гальмують у першу чергу кризові ситуації: стрес, горе, перенесене психічне та фізичне насильство. У такій площині І.Вільде розгорнула власну концепцію жінки як роздвоєної особистості, "великої в'язниці" (О.Забужко), в якій співіснують "слабке" і "сильне", "емансиповане" й "патріархальне", "демонічне" й "інфантильне" начала. Різноступінь проявів жіночої особистості на рівні поезики відповідає жанровий синкретизм прози, властивий роману-епопеї "Сестри Річинські". Художнє вираження "роздвоєння" особистості героїні, зокрема внутрішнього конфлікту, досягається через психологічний прийом загострення конфлікту до остаточної межі, творячи специфічний тип жінки - "вамп" (Катерина). Тому жінка часом постає не як берегиня, носій справжніх цінностей в абсурдному бездуховному світі, а, навпаки, потворною, гріховною істотою. До "ідеального" стану вона здатна повернутися, лише пізнавши щастя взаємного й чистого кохання. Жіноча проза І.Вільде насичена пафосом заперечення світу, що нищить високі моральні ідеали жінки.

Проблема "тривоги" та "страху" осмислюється письменницею як екзистенціальні (психологічні, психоемоційні) стани індивіда. Вони зумовлюють динаміку психічного життя персонажів. Услід за З.Фройдом і С.К'єркегором, І.Вільде мислила тривогу суттєвим фактором у виникненні поведінкових і емоційних розладів: це - "фундаментальна складова неврозу" (З.Фройд), "динамічний центр неврозу" (К.Хорні). Протистояння "інстинкту життя" та "інстинкту смерті" (або Еросу і Танатосу), за словами Фрейда, співвіднесене з "волею до життя" та "волею до смерті" (за термінологією Отто Ранка). У проблемному дискурсі роману-епопеї "Сестри Річинські" ця проблема трансформується у співвідношення індивідуально-особистого і соціального вимірів буття людини: "нормального" і "патологічного", автентичного і штучного, зокрема, реалізованого (усвідомленого) та витісненого (неусвідомлюваного). Так, Слава у листі до сестри Олі писала: "А взагалі час поза домом набирає іншої питомої ваги і звучання. Тут я завжди терплю голод часу. Поза домом. багато життєвих істин приходить до людини без прикрас і впритул, і нікому тебе виручити перед ними. Ти у великому гурті, але ти - одна" [3; Т.3; 426]. Стрес підвищує гострий стресогенний ефект ситуаційної реакції, виснажує захисні механізми у різних проявах. Сформований стан стресогенних колізій виявляється у почутті дискомфорту різної інтенсивності. Як підсумок - виникають несприятливі ефекти реалізації стресу - зростання

тривоги й депресії, почуття безпорадності й безнадійності, дезорганізації поведінки, виснаження. Але саме кризова ситуація допомагає людині зрозуміти свій життєвий задум, дає можливість побачити, пережити власне минуле, теперішнє й майбутнє.

У перекладі з грецької "криза" - це зміна напрямку, рішення, вибір. І.Вільде трансформувала слово "криза", яке у сюжетно-композиційній структурі роману-епопеї набуло значення "суд": у кризовій ситуації людина стає суддею і адвокатом, спочатку звинувачуючи себе, а потім виправдовуючи і виносячи собі вирок, як жити далі. Криза - це злам чи зсув у життєвому шляху, коли під загрозою опиняється життєвий задум, майбутня світобудова: звичний життєвий світ руйнується частково чи майже повністю, і людині доводиться відмовлятися від звичних уявлень про цінності, ідеали, цілі. Вона опиняється перед запитаннями, які не мають однозначних відповідей. І.Вільде через свідомість Зоні намагалася осмислити кризову ситуацію у родині Річинських: "...батько в їх вихованні зробив одну кардинальну помилку. Він привчав їх користуватись набутиим, а не готував до того, що учились набувати. Вони сліпо вірили в те, що добробут їхньої сім'ї - це щось незмінне, непорушне, вічне. ...Їхнє життя набирає нових форм, нового, чужого їм досі змісту" [3; Т.2; 30-31].

Письменниця наголосила, що у кризовій ситуації особистість стає дедалі неврівноваженою, набуваючи загостреної чутливості до зовнішніх впливів. Її поведінка характеризується непередбачуваністю, часто руйнівною силою. Людині, яка переживає кризу, доводиться докорінно себе перетворювати, відмовляючись від звичного уявлення про власну цінність, про своє призначення у цьому світі. Так чи інакше, зберегти усталені цінності, коли змінюється життєвий задум, не вдається. Іншим стає ставлення до світу, іншим виявляється образ самого себе, а цей процес ніколи не буває швидким або безболісним. І.Вільде відтворила особливості переживання складної життєвої ситуації: глибину, тривалість і складність кризових переживань.

У скрутних життєвих обставинах майбутнє звучується, перспектива втрачається, і тривога про завтрашній день, небажані несподіванки, неприємні ситуації починає негативно впливати на самопочуття, працездатність, стосунки з близькими. У кризовому стані виникає стійке почуття нереальності того, що відбувається: Купа паперів перевтілюється в очах Катерини в реальні сцени її майбутнього життя, що з'являються і зникають, як нба екрані [3; Т.1; 116]. Реальність мислиться як страшний сон, жах, хвора фантазія. Обставини складаються таким чином, що повірити у власні сили, у можливість подолати перешкоди спочатку дуже важко, і тому особистість "ховається" за почуття недійсності, несправжності, випадковості. Переживаючи кризову ситуацію, героїні роману-епопеї відчувають, як прикрість, біль, образа, туга, відчай раптом поглинають їх, стають на певний час майже нестерпними, потім потроху слабшають, щоб пізніше загостритися знов. Так, зустріч з Орестом Зілинським над річкою віджили давні почуття Олени: "Сон наяву! І не повториться воно більше у моєму житті, як не повторюються сни. То тільки людям здається, що можна один і той сон снити двічі" [3; Т.3; 471].

І.Вільде у романі-епопеї "Сестри Річинські" деконструювала радянську дійсність крізь призму жіночого досвіду, який мислився як можливі альтернативи способу життя, ідеології, окреслила шляхи соціальної адаптації інтелігенції, яка важко пережила кризові ситуації початку ХХ ст., втративши домінанти особистісної структури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вальо М. Ірина Вільде: Літературно-критичний нарис. - Київ: Рад. письменник, 1962.
2. Вільде І. Над романом "Сестри Річинські" // Вільде І. Твори: В 5-ти т. - Київ: Дніпро, 1968. - Т.5.
3. Вільде І. Сестри Річинські. Роман // Вільде І. Твори: В 5-ти т. - Київ: Дніпро, 1968. - Т.1-5.
4. Гаврилюк А.М. Стиль форсайтовського цикла Джона Голсуорси. - Львов: Вища школа, 1977.
5. Гундорова Т. *Femina melancholica*: Стаття і культура в тендерній утопії Ольги Кобилянської. - Київ: Критика, 2002. - 271 с.
6. Качкан В.А. Ірина Вільде: Нарис життя і творчості. - Київ: Дніпро, 1991.
7. Маринюк В., Доля В. Ментальне поле національної свідомості // Науковий збірник УВУ. - Мюнхен. - Львів, 1993. - С.310 -315.
8. Філоненко С.О. Концепція особистості жінки в українській жіночій прозі 90-х років ХХ століття: Монографія. - К., Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2006. - 156 с.
9. Чалий Д.В. Епопея в російській та українській літературах ХІХ ст. - Київ: Наукова думка, 1980.